

Nucleair terrorisme: enkele sociaal-psychologische bedenkingen

Johan Braeckman

(Verschenen in Cornelis, G. & Eggermont, G., red., *Nucleaire terreur. Reflecteren over voorzorg en ethiek*, Gent, Academia Press, 2006, pp. 107-115)

Inleidend

Diverse dramatische gebeurtenissen van de eerste vijf jaren van de 21e eeuw - 9/11, Bali, Madrid, Londen... - tonen aan dat 'het ondenkbare' niet alleen wel degelijk denkbaar is, maar bovendien ook uitvoerbaar. We kunnen het ons bijgevolg niet permitteren onszelf in slaap te wiegen met de gedachte dat een aanslag op een kerncentrale, of het terroristisch gebruik van een atoomwapen, 'niet realiseerbaar' is, of dat niemand 'krankzinnig genoeg' is om zoiets te plannen. Vanzelfsprekend mag men niet in doemdenken vervallen, maar alleen al een studie in het *British Medical Journal*, die suggereert dat het neerstorten van een vliegtuig op een kerncentrale catastrofaal kan zijn, is in principe voldoende om elke betrokken expert de nodige verantwoordelijkheidszin bij te brengen (324, pp. 356-359, 2002).

Bij elke terroristische aanslag, en in het bijzonder bij zogenaamd 'zelfmoordterrorisme', duikt de vraag op "welke gek gek genoeg is" om zoiets te doen. Herhaaldelijk is men dan verbaasd dat de daders helemaal niet 'gek' zijn of waren in een klinische betekenis, of evenmin als gewelddadig, of extremistisch, of psychopatisch... werden beschouwd door diegenen die hen goed kenden (of dachten te kennen). In acht genomen het belang van inzicht in de (sociale) psychologie van het terrorisme, is het verwonderlijk om vast te stellen dat er tot op heden nog niet echt veel grondige studies terzake zijn ondernomen. Het is evident dat men wereldwijd maatregelen moet treffen om het terrorisme te bestrijden, maar het lijkt al even vanzelfsprekend om daarbij rekening te houden met de psychologie van de terrorist of terrorist-in-wording. Sommige maatregelen kunnen anders een omgekeerd effect hebben, waardoor men in een spiraal van terreur en contra-terreur terechtkomt, of men zorgt onbedoeld voor het vergroten van de kweekvijver waaruit de volgende lichter terroristen wordt gerecruteerd, enzovoort. In wat volgt probeer ik enkele elementaire, maar soms contra-intuïtieve inzichten samen te vatten.

1. Terroristen handelen zelden of nooit alleen. Ze maken deel uit van een groep en acties worden door de groep of een deel van de groep gepland en uitgevoerd. De leden hebben slechts zelden een gewelddadig profiel (cf. criminelen), evenmin kan hun persoonlijkheid als gewelddadig worden omschreven (bv. mannen met dubbel y-chromosoom, sociopaten, sadisten). Veeleer zijn het mensen die geweld zien als een efficiënt middel voor een - in hun perceptie - 'redelijk' doel. In het algemeen zijn onstabiele, gewelddadige mensen niet welkom in een terreurgroep, omdat ze veelal onbetrouwbaar zijn. Uitzonderingen zijn wellicht de recente onthoofdingen van ontvoerde journalisten en anderen, die zijn gepleegd in Irak. Dit lijkt veeleer het werk te zijn van een kleine groep sadisten en meelopers, die de onthoofdingen een religieuze legitimatie willen geven, wat dan weer door een meerderheid van (islamitische) schriftgeleerden wordt weerlegd, of in elk geval betwist. Het is niet onwaarschijnlijk dat diegenen die de onthoofdingen plegen, een zekere genotservaring beleven bij het uitvoeren van hun daden (cf. de seriemoordenaar, sociopaat, verkrachter). Dit is een totaal andere situatie dan wat het geval is bij terroristisch geweld, en vraagt dus ook om een andere aanpak. De daden van een sociopaat als Dutroux bijvoorbeeld stopten toen men hem had opgepakt; terreurdaden stoppen meestal niet bij het inrekenen van de terroristen (en zelfs niet als de

terroristen zichzelf opblazen). Terroristisch geweld begrijpt men beter als onderdeel van een rationele strategie, waarbij de terrorist of de terreurgroep kosten en baten analyseert, om een doel te bereiken waarbij men een groot moreel engagement voelt. Dat doel kan revolutionair zijn (bv. de regering doen vallen), of anderssoortig politiek (bv. een verrechtsing of verlinking tot stand brengen), of sociaal, ethisch of ideologisch (bv. anti-abortus aanslagen, of de daden van de zogenaamde *unabomber*), of te maken hebben met het milieu of dieren (cf. ALF, Earth First!), enzovoort. Duidelijk is dat er veel uiteenlopende motieven en doelen kunnen bestaan die geweld 'filosofisch' kunnen rechtvaardigen voor diegenen die het uitvoeren.

2. Het is fout om terroristen als arme, ongeschoolde of slecht opgeleide mensen te zien. Het zijn integendeel vaak vrij goed opgeleide, niet onbemiddelde (jonge) mensen, vooral, maar niet uitsluitend, mannen. Evenmin zijn het mensen die 'ten einde raad' zijn en 'niets te verliezen hebben'. Mocht er niets te verliezen zijn, dan was zelfopoffering zinloos (cf. de herdenking of verering van terroristen als 'martelaars'; men is martelaar in functie van iets waardevols, dat men net niet wil verliezen, of dat men wil terugwinnen). Het is dus wellicht ook niet zo dat zogenaamde zelfmoordterroristen zelfdoding plegen in de 'gewone' zin van het woord. Het is niet zo dat hun leven geen zin meer heeft, en hun persoonlijkheid of gedrag is dus evenmin 'typisch' suïcidaal. Niettemin bestaat hierover onder onderzoekers geen consensus. Vanuit wetenschappelijk oogpunt stelt zich uiteraard een empirisch probleem: interviews afnemen van zelfmoordterroristen is geen sinecure, waardoor het uiterst lastig is om tot generaliserende conclusies te komen (de studie die voor zover ik kon nagaan de beste inzichten biedt is die van Jessica Stern). Mij lijkt het niet onlogisch om zelfmoordterroristen als personen te zien die (denken dat ze) veel te verliezen hebben; dat legitimeert net hun keuze en daden. Het zijn met andere woorden geen *'losers'* maar - in hun zelfbeeld - *'winners'*. Evenmin kunnen ze als lafaards worden beschouwd (cf. president Bush die de daders van 9/11 als dusdanig bestempelde, maar het kapen van een vliegtuig om het daarna te pletter te laten storten tegen een toren vergt uiteraard een meer dan gewone dosis moed). Terroristen streven vaak hun doel na met een gevoel voor loyaleit, altruïsme en, misschien vooral, rechtvaardigheid dat velen - in andere omstandigheden en met andere consequenties - lovenswaardig kunnen vinden. Dat verklaart ten dele waarom er vaak ambiguïteit bestaat over het verschil tussen het begrip *terrorist* enerzijds en *vrijheidstrijder* anderzijds. In elk geval zijn mensen die terreurdaden plegen over het algemeen relatief gewone mensen, maar met een grotere psychologische vatbaarheid om zich te engageren voor een zaak of doelstelling die ze vanuit moreel oogpunt zeer belangrijk vinden. Dit leidt ertoe dat ze, als relatief gewone mensen, in ongewone groeperingen zijn terechtgekomen.

3. Het voorafgaande in acht genomen, is het interessanter om de psychologie van *groepsprocessen* te bestuderen dan individuele psychopathologie, om terrorisme te begrijpen (sociale psychologie is de studie van de invloed die mensen uitoefenen op het denken en gedrag van andere mensen en op elkaar.) Een vergelijking met het gedrag van de nazi's dringt zich op: uiteraard waren sommige nazi's sociopaten, die als het ware hun kans schoon zagen, maar de ruime meerderheid bestond uit relatief gewone mensen, waarvan Adolf Eichmann het prototypisch voorbeeld is (daarom had de filosofe Hannah Arendt het over "de banaliteit van het kwade"). Binnen het wetenschappelijk onderzoek zijn experimenten zoals die van Stanley Milgram en Philippe Zimbardo wellicht meer dan het herbekijken waard om het terrorisme te begrijpen. Beide onderzoekers voerden enkele klassiek geworden experimenten uit die ons bijzondere inzichten opleveren met betrekking tot *gehoorzaamheid*.

Milgram liet proefpersonen geloven dat ze deelnamen aan een studie over de effecten van straffen op het geheugen en leervermogen. Hij vroeg hen om elektrische *shocks* te geven

aan mensen, zogenaamd andere proefpersonen, maar in werkelijkheid leden van het onderzoeksteam, die foute antwoorden gaven op de vragen die de proefpersonen stelden (de vragen gingen bv. over het koppelen van woorden aan andere woorden, nadat men eerst de lijst van aan elkaar gekoppelde woorden had gelezen). In werkelijkheid werden geen elektrische shocks gegeven, maar dat wisten de proefpersonen niet. De shocks gingen van 15 tot 450 volt; op het toestel stonden aanduidingen zoals 'milde shock' en 'Gevaar: extreme shock'. De proefpersonen waren zich dus onbetwistbaar bewust van het effect van de 'straffen' die ze gaven telkens een fout antwoord werd gegeven (ook al zagen ze de 'gestraften' niet, die zich zogenaamd in een andere kamer bevonden). Bovendien maakten de gestraften ook geluid (in sommige experimenten vooraf opgenomen op tape); de proefpersonen hoorden kermen, roepen, smeekbedes om te stoppen, enzovoort, tot, bij een bepaald voltage, zelfs helemaal niks meer. De grote meerderheid van de proefpersonen - 65% - was bereid om straffen uit te delen tot het hoogste voltage. Dit bleek in strijd met de opinies van zowel experts als leken. De meeste mensen zijn van mening dat slechts een minderheid zo ver zal gaan; ook denkt vrijwel iedereen van zichzelf dat hij zich niet zal laten overhalen om shocks te geven waarvan duidelijk is dat ze zeer pijnlijk zijn. Cruciaal is de rol van de wetenschapper die het experiment leidt (de 'autoriteit', of 'gezagsdrager'). Een meerderheid van mensen dient shocks toe tot het hoogste voltage, maar niet zonder hiertoe te worden aangepord of 'aangemoedigd' door de gezagsdrager. Als de persoon die de opdracht tot straffen geeft niet voldoende autoriteit bezit, of niet fysiek aanwezig is, daalt het aantal mensen dat gehoorzaam is aanzienlijk. Ook wordt het aantal gehoorzamen kleiner als men de 'gestraften' (acteurs) niet enkel hoort, maar ook visueel kan waarnemen. Omgekeerd, hoe verder men zintuiglijk is verwijderd van de gestraften hoe groter de bereidwilligheid om shocks toe te dienen.

Zimbardo maakte een gesimuleerde gevangenis in de kelder van de faculteit psychologie in Stanford. Door een muntstuk op te gooien verdeelde hij een groep normale, stabiele en intelligente jonge mannen in twee groepen. De ene groep zou 'gevangene' spelen, de andere 'bewaker'. Na zes dagen zag Zimbardo zich genoodzaakt het experiment stop te zetten. De meeste deelnemers konden blijkbaar het onderscheid niet meer maken tussen experiment en realiteit. Er waren vrij dramatische gedragsveranderingen; sommige van de 'bewakers' begonnen sommige van de 'gevangenen' te martelen, terwijl sommige 'gevangenen' vervuld werden van haat tegenover de 'bewakers' en zich nog uitsluitend konden focussen op één gedachte: ontsnappen.

4. De feiten die bekend zijn over terroristen en terroristische groeperingen, en de relevante inzichten uit de sociale psychologie, leiden tot de voorlopige conclusie dat men terroristen het best kan vergelijken met sekteleiden (en terroristische groepen met sekten). Er is veel meer onderzoek verricht over sekten (eufemistisch: 'nieuwe religieuze bewegingen') dan over terreurgroepen, maar de volgende kenmerken, waarop men in meer of mindere mate de inzichten uit de boven vermelde experimenten kan toepassen, hebben ze wellicht gemeenschappelijk:

- Sekteleiden isoleren zich, al dan niet onder druk, van hun familie, hun vrienden, de maatschappij. Zoals dit ook geldt voor alle andere kenmerken is dit geen algemene regel, noch voor sekten noch voor terreurgroepen: Het IRA en ETA bijvoorbeeld zitten sterk ingebed in de familiale structuur van respectievelijk Noord-Ierland en Baskenland, maar de Bader-Meinhoff groep daarentegen was sterk geïsoleerd. De leden van de Bader-Meinhoff groep gingen elkaar als familie beschouwen; ook moslimterreurgroepen en gewelddadige 'gangs' in Amerikaanse grootsteden spreken over de andere leden als 'broeders' en 'zusters'.

- Zowel sekteleiden als terreurgroepen vertonen grote gehoorzaamheid aan een al dan niet autoritaire, charismatische leidersfiguur.
- De leden van sekten en terreurgroepen vertonen een sterke mate van zelfoverschatting (ze kunnen de wereld veranderen; ze bezitten kennis die niemand anders heeft, enz.) en sterken elkaar in steeds extremere overtuigingen ("het einde van de wereld is nabij").
- De leden van zowel sekten als terreurgroepen vertonen een grote loyauteit tegenover elkaar (vergelijk ook met bv. het leger, of bendes zoals *Hell's Angels*, enz.).
- Zowel wat sekten betreft als terreurgroepen, kan religie een bindmiddel zijn, maar dat is niet noodzakelijk het geval. Verschillende analisten hebben wellicht de rol van religie in de zogenaamde 'moslimterreur' van de voorbije jaren overbeklemtoond. Het lijkt nuttig om een vergelijking te maken met zogenaamd zelfmoordterrorisme in het verleden. Zo bijvoorbeeld werden de Japanse kamikazes veel meer gedreven door (Japans) groepsgevoel, door eer en door nationalisme dan door religie. Interessant is ook dat de Japanse piloten goed tot zeer goed waren opgeleid, en dat ze niet werden verplicht om hun daden uit te voeren. Bijna allemaal waren het vrijwilligers. Het is ook nuttig om hierbij op de aantallen te wijzen: zo vlogen er bij de slag van Okinawa 2000 Japanse piloten in op 300 boten, waarbij 5000 Amerikanen zijn gesneuveld.
- De leden van sekten en terreurgroepen ervaren uiteraard ook positieve gewaarwordingen: onder meer liefde, begrip, bewondering en respect van de andere leden en sympathisanten, evenals het gevoel een bijzonder opdracht te hebben, belangrijk te zijn, beschermd te zijn, en macht te hebben en te kunnen uitvoeren.
- De wijdverspreide opvatting dat sekteleiden 'gebrainwashed' zijn is strikt genomen niet juist. Wel worden de leden, evenals de leden van terreurgroepen, in meer of mindere mate subtiel gemanipuleerd tot ze het plegen van extreme daden als normaal en noodzakelijk gaan beschouwen. Leiders van sekten en terreurgroepen doen in essentie drie dingen: allereerst mensen vinden, liefst jonge mannen, die de 'ideeën' van de groep genegen zijn. Deze worden opgenomen in de groep en ondergebracht in subgroepen. Vervolgens wordt hun genegenheid geradicaliseerd, eventueel met behulp van religieuze, politieke of ideologische opvattingen, waarbij - wat terrorisme betreft - het heroïsche van hun 'missie' in de verf wordt gezet. Aansluitend hierbij wordt het 'nobe' en 'dappere' van zelfopoffering voortdurend beklemtoond. Ten derde poogt men de leden op uiteenlopende manieren hun engagement en betrokkenheid bij de groep en de opvattingen van de groep te laten tonen (Festingers cognitieve dissonantietheorie is hier relevant). Eens dit is gebeurd, wordt het voor de leden psychologisch bijzonder moeilijk om uit de groep te stappen, of om zich voor het uitvoeren van een opdracht terug te trekken.

Concluderend

1. Het is wellicht geen goed idee om terrorisme louter met militaire macht te bestrijden. Dit creëert potentieel een soort wapenwedloop waarbij de terrorist zich gesterkt voelt in zijn '*just cause*' en nog meer vastberaden wordt, nog meer moreel overtuigd geraakt, meer aanhangers kan recruterend, drastischer middelen zoekt, enzovoort.

2. Evenmin is het aangewezen om te focussen op de religieuze doelstellingen die verbonden lijken te zijn aan de golf van terrorisme van de laatste jaren. Verder is het evenmin waar dat de identiteit van de slachtoffers op zich van belang is. Terreuraanslagen zijn in de eerste plaats bedoeld om media-aandacht te krijgen voor 'de zaak' of de doelstelling van de groep die de aanslagen pleegt. Met betrekking tot het risico op nucleair terrorisme hierbij het volgende: de hedendaagse mogelijkheden om terreur te zaaien zijn relatief eenvoudig en goedkoop. De

aanslagen in Madrid en Londen bijvoorbeeld kostten slechts enkele duizenden euro's en waren gemakkelijk om te plannen, te coördineren en uit te voeren. Vanuit dat perspectief is nucleair terrorisme minder waarschijnlijk, omdat het veel lastiger is om uit te voeren (er is veel meer *know how* nodig en men moet 'specialere' connecties hebben) en wellicht een pak duurder is. Daar staat tegenover, en dit is wellicht een goeie reden om het potentiële risico ernstig te nemen, dat de media-aandacht voor een nucleaire aanslag enorm groot zou zijn.

3. Hoewel het belang van een charismatische leider zeer groot is, heeft het niet zoveel zin om die leider uit te schakelen of te vervolgen. De klopjacht op Osama Bin Laden heeft hem wellicht veel bijkomende sympathisanten en aanhangers opgeleverd. Leaders zijn vaak vervangbaar, en zelfs indien dit niet het geval blijkt te zijn doet de groep vaak verder, soms nog drastischer, "in zijn geest" of "voor zijn nagedachtenis", enzovoort. Het inrekenen van de leiders is vooral van psychologisch belang voor de slachtoffers van aanslagen, of voor hun nabestaanden, niet voor het indijken van de terreur zelf.

4. De rol van de media met betrekking tot terreuraanslagen is in sterke mate ethisch geladen. Zoals reeds opgemerkt, terreur wordt niet gepleegd om welbepaalde slachtoffers te maken, maar om, via de media, zoveel mogelijk mensen getuige te laten zijn van de terreuraanslagen. Mochten de media niet bestaan zouden terreuraanslagen zoals die van de voorbije jaren nauwelijks zinvol zijn (vanuit het perspectief van de daders). Het is natuurlijk onmogelijk voor de media om *niet* te berichten over terreur, alleen al omwille van het probleem van de *free rider* binnen de media: hij die *wel* bericht over terreur, krijgt alle aandacht. Daarnaast is er natuurlijk ook een ethische plicht om te berichten, maar het dilemma is duidelijk.

Misschien is het zinvol om niet al te veel aandacht te geven aan terreur; zo gaf de BBC wellicht niet het juiste voorbeeld toen een woordvoerder van de Hezbollah enkele uren na een zelfmoordaanslag in Israël uitvoerig werd geïnterviewd en voor de hele wereld rustig kon uitleggen wat de doelstellingen en motieven waren achter de aanslag. Daar staat tegenover dat te weinig aandacht een *trigger* kan zijn voor steeds extremere aanslagen; "tot men het niet meer kan negeren". Toch moet men er ook rekening mee houden dat terroristen zich vaak geïnspireerd weten door wat ze zien op de televisie. Bovendien geeft media-aandacht op zich een zekere status aan diegene die in het nieuws komt, wat navolging uitlokt.

5. Het is verre van eenvoudig om zinvolle suggesties te geven over wat er moet gebeuren om terreuraanslagen te vermijden. Voor de hand liggende voorstellen blijken bij nader inzien vaak niet te werken. Zo bijvoorbeeld is het niet waar dat terroristen slecht geïnformeerd zijn en daardoor gemakkelijk konden worden misleid. Meer onderwijs verstrekken kan een omgekeerd effect hebben, omdat het mensen meer mogelijkheden verschaft om in contact te komen met extremistische opvattingen, om contact te zoeken met leden van terreurgroepen, enzovoort. De opvatting dat terrorisme een kwestie is van arm tegenover rijk, en dat de bestrijding van de armoede een oplossing biedt, klopt evenmin (hoewel we niet tegen armoedebestrijding zijn).

6. Cruciaal is natuurlijk dat men moet vermijden dat mensen zich aansluiten bij radicale groeperingen (zoals sekten en terreurgroepen). Erg veel is hierover niet geweten, maar de huidige omstandigheden bieden interessante mogelijkheden om zeer belangrijke kennis op te doen. (Zo bijvoorbeeld zou een psychologische studie van de moordenaar van Theo Van Gogh, die inzicht biedt in het radicaliseringsproces dat hij onderging, buitengewoon nuttig zijn). Verder willen we te weten komen waarom er ook mensen zijn die *niet* gehoorzaamden in de experimenten van Milgram en Zimbardo, en waarom er zijn die *niet* in sekten en terreurgroepen terechtkomen, ook al komen ze er wel mee in contact en hebben ze in meer of mindere mate het 'juiste' profiel. Mijn suggestie is dat men massaal moet investeren in onderricht in *kritisch denken*: mensen moeten intellectuele autonomie aanleren, gekoppeld aan scepticisme en cognitieve zelfstandigheid. Men moet niet zozeer respect aanleren voor autoriteiten maar eerder een gezonde dosis rebellie en wantrouwen, dit uiteraard naast de

waarden die met het maatschappelijk samenleven te maken hebben. In essentie gaat het hier over een ethische kwestie: mensen hebben het *recht* om zelfstandig te leren nadenken en zich zelfstandig te ontplooien, wars van radicalisme en fanatisme. Dit lijkt me even belangrijk als het recht op water, voeding en andere mensenrechten. Maar kritisch denken wordt nog steeds bijzonder stiefmoederlijk behandeld, zelfs in het onderwijs van westerse, democratische landen. Om het met een boutade uit te drukken: het aanleren van de dt-regel en de naamvallen van een dode taal zijn nog steeds belangrijker dan de ontwikkeling van zelfstandig, kritisch denken.

Enkele referenties

- Aronson, E.: *The social animal*. Eight edition, W.H. Freeman and Company, 1999.
- Atran, S.: *Genesis of Suicide Terrorism*. In: *Science*, 299, pp. 1534-1539, 2003.
- Stern, J.: *Terror in the name of God: Why religious militants kill*. Ecco, 2003.
- Hoffman, B.: *Inside terrorism*. Columbia University Press, 1999.
- Hudson, R.: *The sociology and psychology of terrorism: who becomes a terrorist and why?* Library of Congress, 1999.
- Kushner, H.: *Suicide Bombers: Business as usual*. In: *Studies in Conflict and Terrorism*, 19, pp. 329-338, 1996.
- Lavoy, P., Sagan, S. & Wirtz, J., eds.: *Planning the Unthinkable: How new powers will use nuclear, biological and chemical weapons*. Cornell University Press, 2000.
- Milgram, S.: *Obedience to authority*. Harper & Row, 1974.